

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА**

ВОЙТОВИЧ МАРІЯ МИКОЛАЇВНА

УДК 903.5'14-034.3 (477.83+477.86)"637"

**КУЛЬТУРА ШНУРОВОЇ КЕРАМІКИ
ВЕРХНЬОГО ПРИДНІСТЕР'Я**

Спеціальність – 07.00.04 – археологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Львів – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор
Ситник Олександр Степанович,
старший науковий співробітник
відділу археології
Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук
Отрошенко Віталій Васильович,
завідувач відділу археології
єнеоліту–бронзової доби
Інституту археології НАН України;

кандидат історичних наук
Ткачук Тарас Михайлович,
завідувач відділу археології та
відтворення історичних ландшафтів
Національного заповідника
«Давній Галич».

Захист відбудеться «7» травня 2021 р. о 14:00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.222.01 Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інституту народознавства НАН України за адресою: 79026, Україна, м. Львів, вул. Козельницька, 4.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4).

Автореферат розіслано «6» травня 2021 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

В. М. Конопка

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Початок доби бронзи на території Південно-Східної Європи пов'язаний зі зміною господарської діяльності тогочасного населення, що зумовлено новими кліматичними умовами, які призвели до занепаду великих європейських землеробських культур і збільшення ролі скотарства. На зміну трипільській та культурі лійчастого посуду на Заході України прийшли нові племена, а з ними, зокрема, культура кулястих амфор (ККА), яка зайняла територію лісостепової зони правобережної частини Дніпра, сягнувши Києва. Натомість незадовго після неї значні простори Центральної і Східної Європи від Волги на сході до Рейну на заході, від Південної Скандинавії на півночі до Швейцарії, Словаччини та басейну Верхнього Дністра на півдні зайняли носії культури бойових сокир або, як частіше її називають, культури шнурової кераміки (КШК). Однак, незважаючи на велику кількість досліджень, феномен культури шнурової кераміки, її походження, періодизації, контактів зі синхронними культурами залишаються недостатньо вивченими. Насамперед це пов'язано з великою територією їхнього розповсюдження, а як наслідок – із неоднаковим рівнем їх вивчення у різних регіонах, значними відмінностями стану джерельної бази тощо. На сьогодні один із таких регіонів – територія Верхнього Придністер'я, де в III тис. до н. е. проживало населення КШК, що залишило низку пам'яток, представлених переважно курганными захороненнями. Якщо в міжвоєнний період досліджено більшу частину відомих пам'яток, то вже із другої половини XX ст. їхнє вивчення відбувається менш інтенсивно. Основний внесок зробив І. Свешніков, який запропонував схему розвитку КШК на західноукраїнських землях, яка й надалі в багатьох аспектах залишається актуальною. З 1992 р. цілеспрямовано вивчала цю культуру Українсько-польська археологічна експедиція відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН (Національної академії наук) України й Інституту археології і етнології ПАН (Польської академії наук). У результаті цих досліджень виникла необхідність переосмислення розвитку КШК на території Верхнього Придністер'я у контексті Центрально-Східної Європи.

Актуальність теми зумовлена недостатнім рівнем дослідження пам'яток КШК у верхів'ях Дністра порівняно зі сусідніми західними теренами поширення культури, де активно поповнюється джерельна база досліджених на високому методичному рівні поховальних пам'яток, отримано значну кількість об'єктів, датованих абсолютними методами, та на цій основі написано чимало узагальнювальних праць. Натомість більшість пам'яток КШК на території Верхнього Придністер'я досліджено до першої половини XX ст. згідно з тогочасними методами опрацювання матеріалів і методичним підходом до опрацювання отриманого матеріалу. Частина поховань знайдено випадково – під час проведення господарських робіт. Як наслідок, втрачався контекст виявлених речових знахідок, була відсутня характеристика поховальних споруд, поза й орієнтація кістяка тощо. Така ситуація зумовлює потребу

грунтового перегляду всієї джерельної бази та створення нової доповненої й уточненої картини розвитку регіону в загальноєвропейському контексті.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація – складова наукових досліджень відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України й пов'язана з науковими темами відділу: «Культурно-історичні процеси в Західній Україні від первісної доби до раннього Середньовіччя» (номер державної реєстрації 0108U010873), «Українське Прикарпаття – культурний міст між Причорноморським і Середньоевропейським регіонами в пра- та протоісторичні часи» (номер державної реєстрації 0108U010872), «Етнокультурні контакти на пограниччі Східної і Центральної Європи від найдавніших часів до середньовіччя» (номер державної реєстрації 0115U002459) та «Духовна культура населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття від найдавніших часів до середньовіччя (за археологічними джерелами)» (номер державної реєстрації 0118U003908).

Мета дисертації – з'ясувати особливості розвитку культури шнурової кераміки на території Верхнього Придністер'я.

Реалізація мети передбачає вирішення таких *завдань*:

- проаналізувати історію вивчення пам'яток КШК у Верхньому Придністер'ї;
- з'ясувати походження та хронологію КШК у Верхньому Придністер'ї;
- схарактеризувати геоморфологічні особливості регіону та визначити специфічні топографічні особливості локалізації пам'яток КШК;
- систематизувати пам'ятки КШК у Верхньому Придністер'ї;
- проаналізувати матеріальну культуру спільнот КШК і виявити особливості їхнього розвитку в досліджуваному регіоні;
- встановити культурні зв'язки населення КШК з іншими культурами.

Об'єкт дослідження – культура шнурової кераміки Верхнього Придністер'я.

Предмет дослідження – особливості розвитку КШК досліджуваного регіону.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період появи перших пам'яток КШК у регіоні, їхній подальший розвиток, що припадає на III тис. до н. е. (2900–2200 рр. до н. е.).

Територіальні межі дослідження, у яких розглянуто пам'ятки КШК, охоплюють лісостепову смугу на українському Передкарпатті від витоків Дністра на заході до р. Бистриця на правому березі Дністра і до межиріччя Гнилої та Золотої Липи на лівому березі на сході, на півдні територія обмежена гірськими масивами Карпат, на півночі охоплює територію Розточчя. Адміністративно – це територія Львівської та північна частина Івано-Франківської обл. Такі просторові межі зумовлені тим, що саме в цьому регіоні проживала частина спільнот КШК, які, як вважають дослідники, ототожнюються з індоєвропейськими племенами.

Методи дослідження. Під час написання дисертаційної праці застосовано принцип історизму, науковості, об'єктивності та системно-структурного

аналізу до опрацювання джерел. Застосовано загальнонаукові (індукції та дедукції, аналізу й синтезу), спеціально-наукові (порівняльний, порівняльно-історичний, типологічний, хронологічний, проблемно-хронологічний та ін.) і міждисциплінарні (статистичний) методи дослідження. У роботі залучено результати радіовуглецевого датування досліджуваних пам'яток, а також більш ранніх і суміжних культур, які здійснили українські та закордонні дослідники давньої історії.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

уперше:

- комплексно досліджено старожитності III тис. до н. е., представлені пам'ятками культури шнурової кераміки на території Верхнього Придністер'я;
- здійснено топографічну характеристику розміщення пам'яток КШК із подальшою їхньою класифікацією та проведено розгорнутий аналіз досліджених пунктів;
- до наукового обігу введено матеріали з дослідження частини поховальних пам'яток, які до сьогодні не були опубліковані або опубліковані частково, а також цінний архівний матеріал, де детально описані артефакти з досліджень міжвоєнного часу, значна частина яких також неопублікована та на сьогодні повністю втрачена.

удосконалено:

- систематизацію рухомого матеріалу на якісно новому рівні із застосуванням уніфікованих типологічних схем для матеріалів КШК із території Південно-Східної Польщі. В окремих випадках виділено нові типи, що не мають відповідників у західних пам'ятках цієї культури;
- періодизацію пам'яток, розміщених на просторах Верхнього Придністер'я.

новий рівень розвитку отримали проблеми:

- походження та розвитку населення КШК на Передкарпатті, а також доведено їхню появу синхронно з найранішими спільнотами на території Європи та підтверджено їхнє тривале перебування в досліджуваному регіоні;
- контактів населення КШК Верхнього Придністер'я із синхронними культурами та доведено що носії КШК на ранніх етапах не вступало у взаємодію зі сусідніми культурами, а простежені контакти були епізодичними та не мали значного впливу на культурний образ регіону. Натомість на пізньому етапі відчувається неабиякий вплив із боку середньодніпровської культури.

Практичне значення отриманих результатів. Зібраний і систематизований фактичний матеріал, основні положення та висновки можуть бути використані для написання узагальнювальних праць з історії та археології України, наукових і навчальних (підручників, посібників) робіт, а також застосовані в навчальному процесі для підготовки спеціальних лекцій та практичних курсів з археології у вищих навчальних закладах. Також напрацьований матеріал дисертаційного дослідження може стати основою при розробці експозиційних планів матеріальної та духовної культури населення КШК у музейній справі, пам'яткоохоронній діяльності та як важлива складова

туристичних маршрутів історичними й археологічними пам'ятками Заходу України.

Апробація результатів дисертації. Дисертацію обговорено на засіданнях відділу археології (2012, 2017, 2020). Основні положення дослідження викладені в доповідях, виголошених на VIII–XIII Міжнародних наукових конференціях «Археологія заходу України» (Львів, 2011–2016), II Міжнародній науковій конференції «Пам'ятки Тустані в контексті освоєння українських Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі» (Львів, 2011), науковій конференції «Культурно-історичне середовище Львова XIX–XX століття» (Львів, 2011) та на XVIII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сіверщина в історії України» (Глухів, 2019).

Публікації. Різні аспекти досліджуваної теми викладено в дев'яти публікаціях, сім з яких – у фахових наукових виданнях, затверджених ДАК МОН України, одна – у закордонному, одна – розділ колективної монографії.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків (209 сторінок основного тексту), трьох додатків (224 сторінок), списку використаних джерел (447 позицій), всього – 504 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, хронологічні та географічні межі дослідження, методологічну основу роботи, розкрито наукову новизну, практичне значення дисертації та особистий внесок здобувача; подано відомості про апробацію основних результатів дослідження та публікації, викладено структуру й обсяг роботи.

Розділ 1 «**Історія досліджень, історіографія та джерельна база дослідження**» містить чотири підрозділи.

У підрозділі 1.1 «*Археологічні дослідження*» КШК Верхнього Придністер'я виділено чотири етапи: 1) початок і становлення археологічних досліджень від 1860-х років до 1919 р.; 2) міжвоєнний час (1920–1939); 3) радянський період (1945–1990); 4) сучасний етап (1991–2020).

Археологічними дослідженнями КШК наприкінці XIX – початку XX ст. досліджуваного регіону цікавилися Т. Земенцький, І. Шараневич, Г. Оссовський, В. Деметрикевич, А. Кіццоля та М. Рошка. У першому періоді вивчення КШК не було плановим і здійснювалося винятково на фунеральних пам'ятках, із яких найбільше виділяється дослідження А. Кіццоли курганного могильника в Баличах.

У наступному періоді за короткий час здійснено планомірні цілеспрямовані археологічні розкопки й обстеження території Передкарпаття, які проводили Т. Сулімірський, М. Смішко та Я. Пастернак. Значна частина розкопаних пам'яток до сьогодні залишається опорними (Кульчиці, Колпець, Коропуж, Комарів, Колоколин та ін.). Окрім того, виведено перші узагальнення та запропоновано наукові концепції щодо історії населення КШК.

Для радянського періоду притаманне проведення значної кількості розвідкових робіт, однак систематичні археологічні розкопки проводилися

нечасто й були пов'язані з дослідженням пам'яток інших епох. Винятком у цей період стала діяльність І. Свешнікова, зокрема його студії над пам'ятками КШК у Кульчицях і Болехівцях.

На сучасному етапі значні досягнення здобула Українсько-польська археологічна експедиція, яка, крім досліджень декількох курганних пам'яток КШК (Биків, Нижні Гаї, Сіде), виявила одне з найбільших у Центральній Європі скупчень курганних могильників. Упродовж 20-літньої діяльності експедиції участь у проєкті з української сторони брали: В. Цигилик, Р. Грибович, В. Гупало, В. Петегирич, Д. Павлів, Л. Мацкевий, І. Свешніков та А. Гавінський, із польської – Я. Махнік, К. Туня, А. Тинец, Я. Ганчарські, Е. Сосновська, А. Пелісяк, П. Ярош і В. Пастеркевіч.

Підрозділ 1.2. «Огляд історіографії». Перші аналітичні публікації, присвячені КШК Верхнього Придністер'я, вийшли друком у міжвоєнний період, серед яких потрібно відзначити роботи, виконані як українськими (І. Борковський, Я. Пастернак), так і польськими дослідниками (Л. Козловський, Т. Сулімірський). На основі сформованої у цей період джерельної бази, Т. Сулімірський, перебуваючи в еміграції, видає ґрунтовне монографічне видання, присвячене КШК та ККА на території Передкарпаття (Лондон, 1968). Пам'ятки Передкарпаття вчений об'єднав в окрему культуру підкарпатських курганів, у якій виділив чотири локальні групи: перемишльську, підкарпатську, львівсько-опільську та городенківську.

Першою узагальнювальною працею, присвяченою винятково пам'яткам КШК, стала неопублікована робота П. Завади «Скотарський спосіб життя в кінці III-го – початку II-го тис. до н. е. в західних областях УРСР» (Львів, 1947). У ній автор звертав увагу на те, що перехід на скотарський спосіб життя був зумовлений кліматичними змінами (переміною на посушливий суббореальний клімат). Пам'ятки, залишені цією культурою, вчений поділяв на два етапи: ранній та пізній. П. Завада ранній етап розвитку КШК на Передкарпатті пов'язував із середньодніпровською культурою, зокрема з її стретівською фазою, спорідненість з якою підтверджував на основі керамічного посуду із Крилоса, Колпця та Кульчиць.

У радянський період продовжувалося виокремлення пам'яток КШК Передкарпаття із загального масиву. Одним із перших до проблеми вивчення пам'яток енеоліту та бронзового віку Передкарпаття і Волині звернувся Ю. Захарук. Чільне місце серед української історіографії займають праці І. Свешнікова, основні погляди якого на цю культуру підсумовані в монографії «Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери» (Київ, 1974). У ній дослідник найбільш чітко та повно виклав погляди щодо процесів, які відбувалися в кінці енеоліту – на початку доби бронзи. Ця праця до сьогодні залишається настільною у вивченні історії регіону зазначеного часу, хоча і з деякими критичними зауваженнями. Виходячи з напрацювань Я. Махніка з території Південно-Східної Польщі, який пам'ятки польського Передкарпаття поділив на дві локальні групи КШК: краківсько-сандомирську й любачівську, І. Свешніков на теренах українського Передкарпаття виділив також дві локальні групи КШК. За територією

розповсюдження дослідник називав їх верхньодністерською та подільською. Усі ці чотири групи науковець об'єднав в окрему «підкарпатську культуру шнурової кераміки».

Про КШК Верхнього Придністер'я писали й польські дослідники, зокрема Я. Махнік, який, починаючи від 1960-х років і до сьогодні, неодноразово звертався до цієї проблематики. А на сучасному етапі дослідження став ініціатором створення спільної українсько-польської археологічної експедиції, підсумком роботи якої стало видання двох колективних монографій, присвячених результатам археологічних досліджень у Бикові та Нижніх Гаях. Не оминають увагою КШК досліджуваного регіону П. Ярош і П. Влодарчак.

У підрозділі 1.3. «*Джерельна база*» здійснено огляд джерел з вивчення КШК на території українського Передкарпаття. На сучасному етапі досліджень відомо 75 пам'яток КШК у Верхньому Придністер'ї, із них 51 належить до поховальних. Поселення представлені 24 пунктами, із яких 20 належить до вірогідних поселень (ці пам'ятки досліджували лише розвідковими роботами). Джерельна база поховальних пам'яток складається із 150 досліджених курганних і 5 ґрунтових захоронень. Важливі для теми архівні матеріали з археологічних досліджень зберігаються у науковому архіві відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Музеї археології Львівського національного університету імені Івана Франка. Вони представлені польовими щоденниками, інвентарними журналами речового матеріалу, кресленнями та звітами з археологічних досліджень пам'яток КШК Верхнього Придністер'я. Залучено неопубліковану картотеку пам'яток КШК, яку уклав П. Завада у другій половині 1940-х років і яка зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. У ній зазначено перелік виявленого матеріалу, техніку виконання та точні параметри виробів. Картотека до сьогодні залишається цінним джерелом, оскільки значну частину цієї інформації ще не опубліковано або опубліковано частково.

Підрозділ 1.4. «*Методологія дослідження*». У процесі написання роботи застосовано низку загальних і вузькоспеціалізованих науково-методичних підходів, що дозволили максимально вирішити основні завдання, поставлені в роботі.

У роботі дотримано принципу історизму, який передбачає розгляд усіх історичних явищ відповідно до конкретних історичних обставин. Метод історизму дає змогу глибоко та всебічно проаналізувати населення КШК Верхнього Придністер'я як загальне явище, а також дає змогу осмислити роль і місце цих спільнот у подальшому розвитку регіону.

Методи порівняння та співвідношення – основні в роботі, адже за їх допомогою вдалося визначити одно- та різнотипні риси в топографії, планувальній структурі пам'яток, зокрема поховань, особливості поховального обряду на вказаній території та суміжних теренах.

Статистичний метод залучено для визначення основних форм посуду, крем'яних і кам'яних виробів, особливостей поховального обряду (поза кістяка, орієнтація у просторі, форма й розміри поховальних ям, розміри курганів)

тощо. Також він застосований для обчислення топографічних особливостей розміщення поховальних пам'яток і поселень КШК у Верхньому Придністер'ї.

Важливого значення для встановлення абсолютного датування пам'яток КШК надано методу радіовуглецевого датування. Цей метод допомагає визначити абсолютну хронологію низки пам'яток і на її основі розробити відносну хронологію та періодизацію пам'яток КШК Верхнього Придністер'я. На підставі цього аналізу здійснено порівняльне датування як пам'яток з інших територій та культур, так і нововідкритих об'єктів.

Для встановлення території поширення КШК, а також локалізації пам'яток залучено картографічний метод. Завдяки цьому вдалося побачити зміни в часі заселення населення III тис. до н. е. у Верхньому Придністер'ї та підтвердити, що пам'ятки цієї культури переважно розміщені на вершинах і високих схилах вододільних пагорбів.

У розділі 2 **«Геоморфологічні особливості регіону, топографія та характеристика пам'яток»** подано геоморфологічну характеристику Верхнього Придністер'я, визначено специфічні топографічні особливості локалізації пам'яток КШК та їхню систематизацію.

Підрозділ 2.1. *«Геоморфологічні особливості розташування пам'яток»*. Простори Верхнього Придністер'я, у минулому заселені населенням КШК, охоплюють територію переважно Львівської та частково Івано-Франківської обл. Специфіка цієї місцевості в тому, що через неї проходить значна частина Головного європейського вододілу, яка поділяє річки Балтійського й Чорноморського басейнів. На території Львівщини, де проходить Головний європейський вододіл, нема великих річок – тут лише їхні витoki. Інша її особливість – вона досить піднята над рівнем моря. Середня висота області сягає 376 м н. р. м. У фізико-географічному аспекті досліджувана територія охоплює декілька природних областей і районів. Крайні західні пам'ятки в межах регіону розміщені в межиріччі рік Вишні та Стривігору, що належать до Сянсько-Дністерської височини. Далі на схід пам'ятки цієї культури розташовані на території Львівського Опілля, Західно-Подільського горбогір'я, у межах якого виділяють Розточчя, Давидівське, Гологірське, Верхобуське пасма, Бережанське, Перемишлянське, Бібрське та Стільське горбогір'я. Значна частина пам'яток КШК розміщена на території українського Передкарпаття на правобережжі Дністра. Східне Передкарпаття поділяється на декілька височин (Хирівську, Дрогобицьку, Заліську, Войнилівську та Прилуквинську) і три улоговини (Верхньодністерська, Стрийсько-Жидачівська та Галицько-Букачівська).

Підрозділ 2.2. *«Топографія поселень»*. Близько третини пам'яток у регіоні – поселення, що складаються з 24-х пунктів, із них для 21-го зроблено прив'язку до топографічних умов. Поселення розміщені на терасах, мисах і дуже рідко на заплавах річок. Для більшості поселень притаманне значне висотне розміщення на перших надзаплавних терасах річок і невеликих потічків, що примикають до них, вони становлять 43 % від загальної кількості (Бовшів, Львів, Нижанковичі I–III, Підмостичі, Сіде). Терасові поселення

розміщені на значних висотах (360–410 м н. р. м.). До мисових пам'яток зараховано сім поселень, що становить 38 % від загальної кількості із визначеною топографією. Сюди належать такі пам'ятки, як Гончарівка, Гумницька, Затока I–II, Корчівка, Підгороддя, Прийма. Частина мисових поселень розміщена на похилих берегах невеликих річок і потічків, інша – на берегах приток Дністра. Поселення на піщаних дюнах у долинах рік становлять 19 % від загальної кількості. У таких топографічних умовах розміщені поселення у Мшаній і Колодрубях, а також у сильно заболоченій місцевості заплави р. Ступниця неподалік Кавська.

Підрозділ 2.3. *«Просторова локалізація поховальних пам'яток»*. Могильниками й окремими похованнями представлена 51 пам'ятка. Для частини фунеральних пам'яток відома локалізація із прив'язкою до топографічних умов (31 пункт). Найчастіше курганні могильники й окремі насипи розташовані на терасах, які представлені 22-ма пунктами (71 %). Курганні могильники КШК переважно займають найвищі місця на терасах і тягнуться вздовж їхніх хребтів (Комарів, Крилос, Вікторів). Відомо могильники, локалізовані не в центральній частині тераси, а на її схилах (Биків, Березець).

Абсолютні висотні позначки локалізації могильників становлять 260–450 м н. р. м. Висота розміщення поховань над дзеркалом води в річці становить 14–25 м. 16 % фунеральних пам'яток розміщені на мисах (Бовшів, Дем'янів, Залужани, Колоколин). Найменша кількість пунктів локалізована на території заплави (4 курганні могильники, або 13 % від пам'яток із відомою локалізацією), що досить рідкісне для КШК загалом (Велика Озимина, Кавське, Раделичі, Суховоля).

Підрозділ 2.4. *«Поселення»*. Поселення КШК складаються із 24-х відомих пунктів (Бовшів, Гончарівка, Гумницька, Затока I–II, Кавське, Карачинів, Кліщівна, Колодруби, Корчівка, Львів (Замкова гора), Мшана, Нижанковичі (3 пам'ятки), Підмостичі, Підгороддя I, Прийма I, Сіде, Старий Самбір I, Хирів, Фрага, Ягодівці). Лише у чотирьох поселеннях проведено археологічні розкопки – Бовшів, Кавське, Прийма, Сіде. Останнє належить до раннього «загальноєвропейського горизонту» пам'яток та є найранішим стаціонарним пунктом пастухів на території Центрально-Східної Європи. На поселенні в Бовшеві, крім культурного шару, нерухомих об'єктів не виявлено. У Кавську відкрито декілька вогнищевих ям і зольних плям. На поселенні в Сіде досліджено декілька об'єктів, представлених винятково вогнищами.

Підрозділ 2.5. *«Поховальні пам'ятки»*. Поховальні пам'ятки КШК представлені переважно курганними захороненнями (150 досліджених), рідше – ґрунтовими (5). Планувальна структура могильників двох типів: ланцюгова (Колоколин, Красів) і дисперсна (Болехівці, Кульчиці, Нижні Гаї, Колпець), що залежить від природних умов, первісного рельєфу та ландшафту загалом. Серед курганів середніх розмірів ($h=0,4-1,4$ м; $d=10-20$ м) трапляються великі ($d \geq 20$ м), що часто зумовлене умовами розміщення. Стратиграфія переважно тришарова (орний шар, насип, первісний горизонт). На трьох об'єктах навколо поховань виявлено валик овальної форми, утворений із викиду глини під час

копання могильної ями (Кульчиці, курган 12; Болехівці, курган 10; Нижні Гаї, курган 7). В одному випадку засвідчено факт насипання спочатку невеликого насипу (Нижні Гаї, курган 8).

Під насипами деяких курганів виявлено заглиблені об'єкти, залишки вогнищ і розкидані безсистемно дрібні фрагменти глиняного посуду та крем'яні вироби, що свідчать на користь проведення певних обрядодій, зокрема пов'язаних із культом вогню. В одному пункті досліджено кенотаф (Биків, ур. Коло фігури, курган 1). На території Верхнього Придністер'я не відзначено жодного поховання КШК, оточеного ровиком чи здійсненого в ніші, які часто фіксують на території Південно-Східної Польщі.

Переважно в центральній частині кургану розміщена вкопана у стародавній ґрунт і материк поховальна яма прямокутної (30 поховань), завглибшки 0,1–0,8 м, рідше видовжено-овальної форми (13). Орієнтація могил за сторонами світу нестала. Домінують захоронення, здійснені в напрямку з північного сходу на південний захід (25). У частині з них зафіксовано залишки дерев'яних конструкцій (Баличі, курган 5; Биків, курган 1, 2, об'єкт 5; Болехівці, курган 4, 10 (поховання 2); Велика Озимина, курган 2; Колпець, курган 2, 5; Стоянці, курган 1 та ін.). Трапляються випадки, коли під насипами зафіксовано більше одного захоронення. У 13-ти збереглися кістки померлих, із чого можна припустити, що населення КШК Верхнього Придністер'я ховало покійників переважно у скорченому стані на правому чи лівому боці, з орієнтацією голови, як правило, на захід (Кульчиці, курган 1, 7; Коропуж) чи південний захід (Велика Озимина, курган 2; Кульчиці, курган 12). Досить часто в могилах виявлено шматки вохри (21 випадок). Захоронення із цією мінеральною фарбою переважно розміщені на території Дрогобицької та Моршинської височин (Болехівці, Велика Озимина, Колпець, Кульчиці). Кремаційні поховання, здійснені під курганами, рідкісні (Красів, курган 1; Вікторів, курган 8).

Ґрунтові захоронення становлять незначну кількість фунеральних пам'яток і представлені всього п'ятьма випадками (Березець (поховання 1, 2), Бовшів, Дем'янів, Сіде). У Березці – двома видовжено-овальної форми, у яких лежали на лівому боці покійники з підігнутими ногами, чия поза вказує на жіночу стать. Натомість у похованнях із Бовшева й Дем'янова покійники захороненні також у скорченій позі, проте на правому боці. Ґрунтове зі Сідого здійснене у ямі прямокутної форми, сліди скелета не збереглися.

У розділі 3 «**Аналіз матеріальної культури**» здійснено характеристику матеріальної культури спільнот КШК досліджуваного регіону.

Підрозділ 3.1 «*Керамічні вироби*». Матеріальна культура населення КШК найповніше представлена глиняним посудом, який у більшості випадків репрезентований цілими формами, оскільки походить переважно з поховальних пам'яток. Керамічне начиння із поселення в Сідому відрізняється від посуду, виявленого в похованнях, кращим випалом, проте збереглося воно у фрагментарному стані. Практично впродовж розвитку всієї КШК керамічне виробництво верхньодністерських поселенців характеризується стійкістю технології виготовлення посуду. Основною домішкою у керамічному тісті

виступає шамот різної зернистості. Зовнішня поверхня посудин найчастіше різних відтінків сірого, коричневого, цеглястого кольорів, натомість злам і внутрішня значно темніші – сірої та чорної барв. Поверхня старанно заглажена, часто «розчесана віхтем».

Серед посудин домінують амфори та кубки, представлені декількома типами й відмінами. Значно рідше трапляються миски, черпаки та мініатюрні посудини. Поверхня декорована заглибленим геометричним орнаментом, рідше – пластичним. Найбагатше орнаментовані амфори, що різняться між собою індивідуальним мотивом. На пізньому етапі КШК керамічне виробництво зазнає відчутних змін, що знайшло відображення в поширенні близького до середньодніпровської культури посуду, представленого переважно кубками. До рідкісних форм належать миски, черпаки та мініатюрна посудинка. Дві знахідки репрезентовані трубкаподібними предметами.

Підрозділ 3.2. «Крем'яні вироби». Для виготовлення крем'яних виробів населення КШК на території Верхнього Придністер'я використовувало переважно місцеву високоякісну сировину туронського віку. У незначній кількості представлені знахідки з шоколадного та юрського кременю, що свідчить на користь рухливого способу життя тогочасних спільнот. Значна частина крем'яних знахідок представлена сокирами й наконечниками стріл, серед яких перші переважають. Окрім цього, у багатьох похованнях виявлено ножі, виготовлені на довгих пластинах, краї яких обробляли переважно однобічною, однорядовою чи багаторядовою дрібно-, середньо- та крупнофасетковою ретушшю. До частих знахідок також належать скребки, виконані на пластинах (чи їхніх фрагментах) і відщеплах переважно овальної форми. До рідкісних знахідок належать різці, проколки, нуклеуси та відбійники.

Підрозділ 3.3. «Вироби з каменю». Серед кам'яних виробів домінують бойові сокири, виготовлені переважно із твердих порід каменю (граніту, діориту, діабазу, базальту). Дуже рідко трапляються артефакти з м'яких порід каменю (опока). Сокири КШК із території Верхнього Придністер'я характеризуються різноманітністю форм, що притаманно і для інших територій поширення цієї культури. Натомість тут відсутні класичні човникоподібні сокири типу А. Серед інших знарядь у декількох похованнях виявлено плоскі шліфовані переважно прямокутної в поперечному перерізі форми. Рідкісні знахідки представлені шліфувальними плитками, зернотерками та розтирачами.

Підрозділ 3.4. «Предмети з кістки». Збережена колекція кістяних виробів, виявлена на пам'ятках КШК у Верхньому Придністер'ї, характеризується незначною чисельністю – результат впливу тамтешнього ґрунту. У 5-х похованнях із 17-ти (зі збереженими скелетами) зафіксовані кістяні вироби: 11 підвісок, проколка, диск, долото та шило.

Підрозділ 3.5. «Знахідки з бурштину». Вироби з бурштину належать до рідкісних знахідок серед поховального інвентарю КШК Верхнього Придністер'я та виявлені у двох похованнях (Дусанів, Рокитне).

Підрозділ 3.6. «Металеві вироби». До рідкісних знахідок належать вироби з металу. Всі предмети репрезентовані прикрасами (Кринос, Вікторів).

У розділі 4 «Історичне місце культури шнурової кераміки у Верхньому Придністер'ї» розглянуто питання, присвячені походженню та хронології КШК на території українського Передкарпаття, взаємозв'язкам із синхронними культурами й історичній долі досліджуваного населення у подальшому розвитку регіону.

Підрозділ 4.1. «Походження та хронологія». Територія поширення КШК на значних просторах Європи ускладнює вирішення питання походження цієї культури. Найпопулярніша концепція полягає у тому, що генезис КШК пов'язаний з експансією степового населення північнопонтійського та волго-уральського регіонів у західному напрямі, що й зумовило утворення КШК. Проникнення курганної культури на зазначені терени відбувалася трьома етапами: перший – 4400–4300 рр. до н. е., другий – 3500-ті роки до н. е. та третій – після 3000-х років до н. е. Із третьою фазою пов'язане просування населення ямної культури (ЯК) у західному напрямі та розповсюдження на значних просторах Європи нового патріархального порядку, що відобразився у зміні духовних цінностей і на господарському житті спільнот.

Результати останніх генетичних досліджень дозволяють говорити, що КШК та ЯК формувалися паралельно на основі проникнення фермерського населення Європи, можливо КЛП чи Баден, у степ і Кавказ, що призвело до утворення генетики КШК та ЯК. Однак, на відміну від попередників ЯК, які залишилися у степу, носії генів КШК мігрували у Європу, де продовжилося подальше формування генотипу на основі місцевих землеробів.

На початку III тис. до н. е. на території Верхнього Придністер'я, заселеній раніше південно-східною групою КЛП, виникають перші пам'ятки КШК. Завдяки застосуванню екстенсивного способу ведення господарства у вигляді підсічно-вогневого методу обробітку землі населенням КЛП на значних просторах Центрально-Східної Європи утворився штучний степ, придатний для скотарства, який фіксується під насипами курганів у вигляді шару деградованого чорнозему. Існування значних задернованих поверхонь під час заселення ранніх груп КШК, синхронних із «загальноєвропейським горизонтом» цієї культури, засвідчені й на поселенні в Сідому. Також фрагментарний глиняний посуд КЛП виявлений під різночасовими курганами КШК у Кульчицях, Міженці, Коропужі, Стоянцях, Бикові та Нижніх Гаях. У жодному випадку немає прямих підтверджень одночасовості КЛП і КШК. Проте завдяки збільшенню ролі степової культури на пізньому етапі трипільської й контактів останньої із КЛП у її середовищі відбувалися зміни, відображені в матеріальній культурі та поховальному обряді. У результаті таких чинників могли утворитися елементи, що ввійшли до складу найстаршого горизонту КШК.

У розвитку КШК у Верхньому Придністер'ї виділено такі *хронологічні етапи*.

Для раннього етапу КШК властива невелика кількість поховань з амфорами, кубками та кам'яними сокирами типу А, які виявляють на значних просторах Європи: території Центрально-Східної Німеччини, Чехії, Польщі, Данії, півдня Норвегії, Швейцарії, Латвії й Естонії. Хронологічно межі

«загальноєвропейського горизонту» визначають у межах 3000–2600 рр. до н. е. На території Передкарпаття відомо декілька поховань (Кульчиці, курган 7, 8; Болехівці, курган 7) та поселення (Сіде), що належать до «загальноєвропейського горизонту» КШК. Проміжну позицію займають ґрунтові з Березця, в інвентарі яких присутні речі, притаманні «загальноєвропейському горизонту», і предмети, що виступають у «середньоєвропейському горизонті».

Середній етап характеризується збільшенням кількості фунеральних пам'яток, для якого надалі залишається основним підкурғанне захоронення покійників у скорченому стані без певної прив'язки за сторонами світу (Нижні Гаї, курган 7, 8; Красів, курган 1, 2; Велика Озимина, курган 1, 2; Коропуж; Болехівці, курган 4, 9, 10, 14; Рокитно, курган 1, 2, 6; Баличі, курган 1, 15; Стоянці; Кульчиці, курган у лісі; Кульчиці, курган 2, 12, 13; Колоколин, курган 1 поховання 2, курган 3 поховання 2, курган 4 поховання 1, 2, курган 5; Комарів, курган 40, 42; Стратин, курган 1, 2; Вікторів, курган 8). Індикатор поховань цього етапу – амфори типу I зі всіма зазначеними відмінами та кубки відміни Іс. Середній етап датують часом 2600–2500/2400 ВС.

Пізній етап КШК у Верхньому Придністер'ї припадає на час між 2400/2300–2200 ВС. На цьому етапі відбувається збільшення ґрунтових поховань (Сіде, Бовшів, Дем'янів), однак і надалі вагомо переважає звичай курғанних поховань (Баличі, курган 7а; Биків (ур. Бігіївка, кургани 1–2, об'єкт 5; ур. Коло фігури, курган 1); Вишнів, курган 5; Комарне, кургани 1–2, Кульчиці, кургани 6–8, 15; Колоколин, кургани 2, 4; Комарів, кургани 5, 31, 38, 39, 50; Крилос, курган 6; Лотатники, кургани 1, 2; Нижні Гаї, курган 10; Рокитно, курган 3; Дусанів). Для керамічних комплексів пізнього етапу властиві амфори типу II та IV, які значно поступаються у кількісному відношенні кубкам. Тут виявляють кубки типів IIIа, VIа, VII–X, у яких чітко виражені подібності з керамічним виробництвом середньодніпровської культури. У крем'яному виробництві набувають розповсюдження, паралельно з прямокутними, сокири в перерізі лінзоподібної форми (тип III). До нового виду озброєння належать крем'яні наконечники до стріл.

У підрозділі 4.1 «Культурні зв'язки» розглянуто питання взаємовідносин із синхронними культурами: кулястих амфор, ямною та середньодніпровською.

Взаємини між КШК і ККА практично не простежено. Хоча рання та середня фаза КШК суміжна в часі з ККА, що підтверджено результатами датування точними методами. Пам'ятки ККА не відомі на території Передкарпаття, водночас КШК практично відсутні на теренах на північ від Розточчя та Волині у всіх її етапах розвитку, що інтенсивно свого часу були заселені ККА. Імпортні знахідки КШК у середовищі цієї культури невідомі. Натомість на декількох периферійних пам'ятках КШК, локалізованих на території розповсюдження волинської групи ККА, виявлено імпорти цієї культури (Колоколин, Рокитно). У Колоколині в декількох курғанних похованнях (курган 1 поховання 2; курган 3 поховання 2; курган 4 поховання 2; курган 5), окрім властивих для ККА крем'яних сокир, виявлено і фрагменти керамічного посуду, оздобленого вертикальними й косими насічками, що

притаманне для цієї культури. На другій пам'ятці в кургані 1 виявлено дві крем'яні сокири та долото, виготовлене у властивій для кременярства ККА техніці.

Простежено контакти зі степовим населенням. Впливи КШК на матеріальну культуру ямної культури зафіксовано в нетиповому супровідному інвентарі деяких поховань (наявність амфор і кубків, а також крем'яних сокир та ножів КШК), які здійснювалися у першій половині III тис. до н. е. Наявність у похованнях КШК Верхнього Придністер'я вохри (Коропуж, Кульчиці, Колпець, Нижні Гаї) і дерев'яних конструкцій (Коропуж, Биків (ур. Коло фігури), Баличі, Колпець, Стоянці) вказує на поховальні традиції, властиві ямному населенню. Зі середини III тис. розпочалося проникнення ямного населення у західному напрямі, один із шляхів яких проходив через Верхнє Придністер'я, що відобразилося у побутуванні тут декількох керамічних форм, притаманних для степового населення, зокрема т. зв. «буджацьких банків» (Комарне).

Контакти КШК і середньодніпровської культури відбувалися у двох напрямках. Шлях проникнення впливів або ж представників КШК у середовище середньодніпровської культури міг проходити вздовж Полісся (Хотивель, Моталь 8, Лашухи). У середовищі середньодніпровської культури виявлено найбільш притаманний посуд для КШК – амфори із двома вушками (Грищенці, Речиця, Володарка), кубки (Яцьковиці) та черпаки (Володарка). Контакти між середньодніпровською культурою та КШК Верхнього Придністер'я відбувалися у другій половині III тис. до н. е. та проходили вздовж Волині. Причиною цього стало проникнення зі сходу на захід груп середньодніпровського населення, що оселились на Сокальському пасмі та польському Передкарпатті. На території Наддністрянщини порівняно з цими теренами контакти менш виражені та простежуються винятково у традиції виготовлення керамічного посуду, притаманного для середньодніпровської культури (Кринос, Комарів, Кавське, Сіде). Відсутність збережених скелетів і неможливість проведення подальшого ізотопного аналізу на вміст стронцію не дають змоги спростувати чи підтвердити наявність тут у минулому представників середньодніпровської культури.

Підрозділ 4.3. *«Історичне значення КШК у подальшому розвитку регіону»*. Занепад КШК на Передкарпатті одночасний із поширенням епішнурового горизонту пам'яток, елементи культури якого зафіксовано вже в деяких похованнях пізнього етапу у вигляді знахідок глиняних черпаків (Лотатники, Кульчиці, Комарів), технології виготовлення та орнаментатії посуду (Биків).

Наслідування елементів КШК простежуємо в постшнурових пам'ятках. На цій території після занепаду КШК надалі зберігся звичай ховати покійників під курганами (Якторів, Висоцьке, Переможне). Частина захоронень споруджена на могильниках попередньої культури (Баличі, Колоколин, Серники). Вперше на території поширення межановицької культури тут засвідчено факт насипання кургану над її похованнями, а також розсипання під час здійснення похоронних обрядодій керамічних матеріалів КШК спільно з межановицьким (Биків, ур. Коло фігури, курган 2).

ВИСНОВКИ

1. На основі проаналізованих літературних і фондівих джерел встановлено, що на початку III тис. до н. е. на території Верхнього Придністер'я, раніше заселеній КЛП, з'являються синхронно з іншими територіями Європи перші представники КШК, які утворили т. зв. «загальноєвропейський горизонт» КШК. Предки та територія, на якій вони сформувалися, на сьогодні не виокремлені. Однак значний вплив на утворення цієї культури мали степові спільноти перед'ямногo/ямногo населення. Носії КШК проживало на території досліджуваногo регіону від 2900 ВС до 2200 ВС, що підтверджено на основі датування абсолютними методами нещодавно досліджених пам'яток (Сіде, Биків).

2. На території Верхнього Придністер'я як для поховальних пам'яток, так і поселень для заселення представники КШК використовували переважно вершинні ділянки місцевості. Останні практично не досліджені, однак у двох із чотирьох випадків вони локалізовані спільно з курганными могильниками в одній і тій ж місцевості (Кавське, Сіде). В іншому випадку поселення розміщене на незначній відстані від ґрунтового могильника (Бовшів). Незважаючи на стан джерельної бази, поселенські структури тут утворені вже у часі «загальноєвропейського горизонту», що свідчить про певну осілість спільнот.

3. Поховальний обряд населення КШК Верхнього Придністер'я відзначається консервативністю, що виражено у стійкій традиції ховати покійників під насипами курганів аж до завершення існування культури загалом. Тоді як на території сусідньої Центрально-Східної Польщі курганні захоронення належать до старшої фази існування культури, які зі середини III тис. до н. е. витісняють повторні в насипи курганів і ґрунтові поховання, здійсненні в нішах. Останні відсутні на досліджуваній території. Ґрунтові захоронення, здійснені у ямах, не стали масовими, а є тут радше винятком. Окрім низки спільних ознак у поховальному обряді порівняно із захороненнями з території Центрально-Східної Польщі, присутні регіональні відмінності, які виявляються у тому, що тут поховальний інвентар могил значно бідніший, а часто супровідні речі відсутні. Також на досліджуваній території значна частина поховань, здійснених під насипами курганів, супроводжується дерев'яними конструкціями. Доволі часто в похованнях фіксують шматки вохри. Натомість на території Польщі відоме всього одне захоронення із цією природньою фарбою. У Верхньому Придністер'ї не зафіксовано жодного випадку, де підкурганні поховання були б оточені ровиками, які зафіксовані в ареалі поширення КШК на теренах Словаччини та Польщі, а також у деяких середньодніпровської культури.

4. Розвиток матеріальної культури відбувався нерозривно та синхронно із західними групами поширення КШК, що виражений у традиції виготовлення подібних речей як керамічного посуду, так і виробів із кременю та каменю. Виняток – відсутність кам'яних сокир типу А.

5. На ранньому етапі розвитку людність КШК трималася осторонь сусідів – представників культури кулястих амфор. Натомість у середньому етапі з'являються поховання зі змішаними комплексами на периферійних пам'ятках КШК, де виявлено імпорти цієї культури у вигляді глиняного посуду та крем'яних знарядь. Впливи КШК на степове населення найбільше простежено на території Північно-Західного Причорномор'я, де в частині поховань присутні крем'яні вироби й керамічний посуд раннього зразка, притаманні КШК. Відбувалися контакти також у зворотному напрямку, що пояснюється просуванням населення ЯК зі середини III тис. до н. е. вздовж Дністра й Вісли на захід. У Верхньому Придністер'ї засвідчені найповніше спільні ознаки в поховальному обряді двох культур, що виражено у наявності вохри та дерев'яних конструкцій під насипами курганів. Контакти між середньодніпровською культурою та КШК Верхнього Придністер'я відбувалися переважно у другій половині III тис. до н. е. Це пояснюється зменшенням відстані, що і сприяло проникненню середньодніпровських традицій виготовлення керамічного посуду, а можливо й самих представників на територію, зайняту КШК. У більшості випадків йдеться про наслідування певних традицій виготовлення керамічного посуду.

6. Спільноти КШК Верхнього Придністер'я на прикінцевому етапі розвитку брали пряму участь у формуванні культур епішнурового горизонту, що засвідчено, зокрема, у поховальному обряді (подальше зведення поховань під насипами курганів).

СПИСОК ОСНОВНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Розділ колективної монографії:

1. Войтович М. Поховальний обряд населення культури шнурової кераміки Верхнього Придністер'я / *Духовна культура населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття від найдавніших часів до середньовіччя (вибрані проблеми). Колективна монографія.* [відп. ред. Н. Булик, упорядн. О. Томенюк]. Львів, 2020. С. 100–171.

Статті у наукових фахових виданнях України:

2. Войтович М. Дослідження пам'яток культур шнурової кераміки на Прикарпатті у міжвоєнний період. *Археологічні дослідження Львівського університету.* 2012. Вип. 14–15. С. 274–284.

3. Войтович М. Культура шнурової кераміки на Українському Прикарпатті: пам'ятки типу Кавсько-Колпець. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* 2012. Вип. 16. С. 141–154.

4. Войтович М. Пам'ятки «загальноєвропейського горизонту» культур шнурової кераміки на теренах Українського Прикарпаття. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* 2013. Вип. 17. С. 111–128.

5. Войтович М. Пам'ятки середнього етапу культур шнурової кераміки на території Українського Прикарпаття. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* 2014. Вип. 18. С. 110–135.

6. Войтович М. Поховальні пам'ятки пізнього етапу культури шнурової кераміки на території Українського Прикарпаття. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2016. Вип. 20. С. 69–116.

7. Войтович М. Просторова локалізація поховальних пам'яток культури шнурової кераміки на території українського Прикарпаття. *Сіверщина в історії України*. Глухів–Київ, 2019. Вип. 12. С. 84–91.

8. Войтович М. Ґрунтові поховання культури шнурової кераміки на території українського Прикарпаття. *Сіверщина в історії України*. Глухів–Київ, 2020. Вип. 13. С. 79–85.

Статті в закордонних виданнях:

9. Voytovych M. Ihor Svieshnikow – Researcher of Corded ware culture of Sub-Carpathian and Volhynian Region. *Spheres of Culture*. Lublin, 2015. Т. 10. S. 287–295.

АНОТАЦІЯ

Войтович М. М. Культура шнурової кераміки Верхнього Придністер'я. На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.04 – археологія. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України. – Львів, 2021.

У дисертаційній роботі здійснено характеристику культури шнурової кераміки Верхнього Придністер'я. Зазначено, що перші пам'ятки культури шнурової кераміки на зазначеній території з'явилися синхронно з іншими на території Європи. Розвиток матеріальної і духовної культур протікав нерозривно й синхронно порівняно із сусідніми пам'ятками до культури шнурової кераміки, розташованими на території Південно-Східної Польщі. Водночас тут простежено певні регіональні відмінності, відображені в поховальному обряді, які полягають у тому, що у Верхньому Придністер'ї широкого розповсюдження набрав звичай посипати покійників вохрою, натомість відсутні поховання, оточені ровиком чи здійснені в нішах. Контакти населення культури шнурової кераміки зі спільнотами культури кулястих амфор практично не виявлено. Зв'язки культури шнурової кераміки зі степовим ямним населенням виражені чіткіше та простежені у двох напрямках. На прикінцевому етапі існування культури відчуються значні впливи на матеріальну культуру з боку населення середньодніпровської культури. Спільноти культури шнурової кераміки Верхнього Придністер'я взяли пряму участь у формуванні культур епішнурового горизонту, що засвідчено в поховальному обряді (подаліше зведення поховань під насипами курганів).

Ключові слова: культура шнурової кераміки, поселення, курган, ґрунтові поховання, дерев'яні конструкції, вохра, кераміка, амфора, кубок, крем'яна сокира, крем'яний наконечник стріли, кам'яна сокира, шліфувальна плитка.

АННОТАЦИЯ

Войтович М. Н. Культура шнуровой керамики Верхнего Приднестровья. На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.04 – археология. – Институт украиноведения им. И. Крипякевича НАН Украины, Институт народоведения НАН Украины. – Львов, 2021.

В диссертационной работе представлена характеристика культуры шнуровой керамики Верхнего Приднестровья. Первые памятники культуры шнуровой керамики появились синхронно на территории Верхнего Приднестровья и на территории Европы. Развитие материальной и духовной культуры происходило неразрывно и синхронно по сравнению с соседними памятниками культуры шнуровой керамики, расположенными на территории Юго-Восточной Польши. В то же время здесь прослежены определенные региональные различия в погребальном обряде, которые заключаются в том, что в Верхнем Приднестровье широко распространен обычай посыпать покойников охрой, при этом отсутствуют захоронения, окруженные ровиками или погребения в нишах. Контакты населения культуры шнуровой керамики с сообществами культуры шаровидных амфор практически не зафиксированы. Связи культуры шнуровой керамики со степным ямным населением выражены четче и прослежены в двух направлениях. На финальном этапе существования культуры отмечено значительное влияние на материальную культуру со стороны населения среднеднепровской культуры. Сообщества культуры шнуровой керамики Верхнего Приднестровья на прямую связаны с формированием культур эпишнурового горизонта, подтверждение этому находим в погребальном обряде (наследование захоронений под насыпями курганов).

Ключевые слова: культура шнуровой керамики, поселения, курган, грунтовые захоронения, деревянные конструкции, охра, керамика, амфора, кубок, кремневый топор, кремневый наконечник стрелы, каменный топор, шлифовальная плитка.

SUMMARY

Voitovych M. M. Corded Ware culture in Upper Dnister region. Manuscript.

The thesis for the Candidate's Degree in Historical Sciences (Doctor of Philosophy). Specialty 07.00.04 – archaeology. – I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Ethnology of National Academy of Sciences of Ukraine. – Lviv, 2021.

Characteristic of Corded Ware culture (CWC) on the territory of Upper Dnister region is presented at the dissertation.

Sites of CWC cover the territory of Lviv and northern part of Ivano-Frankivsk region. Half of known settlements are situated on terraces (43 %). Lesser part – cape

settlements (38%) located mainly on high banks of rivers. Small number of sites is located in floodplains (19 %). Funeral sites are characterized by location of barrow complexes and separate burials on high terraces of rivers (71 %). Instead, only a third of the sites were discovered on capes (16 %) and floodplains (13 %).

From 24 sites known in Upper Dniester region archeological excavations have been carried out only on 4 settlements. Apart from the cultural layer, no stationary objects were found on the settlement in Bovshiv. Several hearth pits and ash spots were discovered in Kavske. At the settlement in Side, several objects, represented exclusively by hearths, were explored.

Burial sites of CWC are represented mainly by barrows, less often by ground burials. The planning structure of cemeteries belongs to two types – chain and dispersed, which depends on natural conditions, ancient relief and landscape in general. Stratigraphy of barrows is mainly three-layered (arable layer, mound, primary horizon). Deepened objects, remains of hearths and scattered small fragments of pottery and flint products were found under the mounds of some barrows. At one site, a cenotaph was discovered. It is noted that in the territory of Upper Dniester region no burials of CWC, surrounded by a ditch or made in a niche, which are often recorded in the territory of South-Eastern Poland, have been studied.

In the central part of a barrow burial pit of a rectangular, rarely elongated-oval shape dug in the ancient ground and bedrock is situated. Orientation of graves to the cardinal points is changeable. Remains of wooden structures have been found in some burials. There are cases when more than one burial is discovered under the mounds. Bones have been preserved in 13 burials. These finds allow us to confirm that population of CWC in Upper Dniester region buried the dead mostly in a crouched position on the right or left side, with the head usually oriented to west or southwest. Quite often pieces of ocher were found in graves. Burials with this mineral paint are mostly located on the territory of Drohobych and Morshyn uplands. Cremation burials carried out under barrows are rare. The ground ones represent small number of funeral sites and represented only by five burials.

Ceramic production is characterized by stability of the technology of making of ceramic ware. Main admixture in ceramic dough is fireclay of different sizes. Its surface is carefully smoothed, often «combed with whirlwind». Amphorae and goblets, represented by several types and variations, dominate among the shapes of tableware. Bowls, scoops and miniature vessels are much less common. Surface of the tableware is decorated with in-depth geometric ornament, less often – with plastic one.

Largest group of tools is made of flint. Local flint of Turonian origin was used for production. Flint products are represented by axes, knives, arrowheads, scrapers, burins and production refuse. Axes dominate, mostly rectangular in cross-section, less often – oval or lens-shaped. Knives made on blades or their parts are often found. In some burials, from one to several triangular arrowheads with a concave base were recorded.

Stone products consist of drilled and flat war-axes, less often – milling stones, grinders, polishing stones. Main part of the finds is represented by drilled axes, which are characterized by a variety of shapes. However, the classic axes of type A are

unknown in Upper Dnister region. Bone products are represented by puncture, chisel, disk and eleven pendants. Products made of amber – by disk and pendant. Metal objects were found in only two burials and belong to jewelry.

First sites of CWC on the territory of Upper Dnister region appeared simultaneously with other on the territory of Europe and in most cases are localized in the area previously inhabited by Funnelbeaker culture, material of which is often recorded on the monuments of CWC of Ukrainian Sub-Carpathians. Presence of CWC in Upper Dnister region is dated back to 2900–2200 B. C.

At the early stage of development population of CWC avoided contacts with their neighbors – representatives of Globular Amphora culture. Instead, at the middle stage, burials with mixed complexes appear on the peripheral sites of CWC, where imports of this culture in the form of pottery and flint tools were found. Contacts with steppe population were found. Influences of CWC on the material of Yamna culture are recorded as atypical accompanying funeral inventory of some burials (presence of amphorae and goblets, as well as flint axes and knives of CWC), which took place during first half of III kyr. B. C. Instead, from the middle of III kyr. population of Yamna culture began their advance in the western direction, one of the ways of which passed through Upper Dnister region. At later stage, influences, and probably direct penetration of representatives of Middle Dnipro culture into the environment of Upper Dnister settlers of CWC are recorded more and more often. Similar effects were identified toward opposite direction. In addition, at the end of late stage, population of CWC took a major part in the process of formation of material and spiritual culture of communities, and possibly directly evolved to the monuments of Epi-CWC horizon, in particular to Mezhanovitska culture.

Key words: Corded Ware culture, settlement, barrow, ground burials, wooden structures, ocher, ceramics, amphora, goblet, flint ax, flint arrowhead, stone ax, polishing stone.